

## Klein György:

### Haza helyett

(...i stället för hemland)

Emlékiratok

Bonnier Pocket Kiadó, 1984, ISBN 91-0-047466-5, 234 old.

Ajánlás:

*Évának, Margarétának, Kerstinnek és Péternek,  
valamint Édesanyámnak, Ilonkának.*

A szerző

Svéd – zsidó – magyar világpolgár? Egyed a természet örökös körforgásában? A hírneves nemzetközi rákkutató tudós svéd nyelvű önéletrajzi kötetében a „*Ki vagyok és hogyan lettem azzá?*” kérdésre keresi a választ – a szerző válogatott fejezeteinek közreadásával a fordító:

Békássy N. Albert

### I. rész Virradat

*„Mélységes mély a múlt kútja. Vagy talán feneketlennek kellene nevezni?”*

Az emberiség múltjára utal itt Thomas Mann. Vajon egyéni létünkre nem vonatkozik ez ugyanilyen magas fokon? Életünkre, ami alig több mint egy kaleidoszkóp töredék a kollektív tapasztalaton belül, egy olyan kis töredék hogy létezése nem érdemel többet mint egy szórakozott vállrándítást. Vagy ellenkezőleg, csakis ennyi volna? Minden tapasztalat csak az egyének tapasztalatán át fogható fel, akik akár a teremtés koronáján, akár fajuk örökös DNS-fonalán a véletlen folytán létrejött röpké dudornak tartják magukat.

Hároméves vagyok. Ki vagyok? Bár nem vagyok egészen biztos benne, de e miatt aligha aggódom. Egy igazán nagyinak tűnő házban lakom. A faluban\* ez az egyedüli emeletes épület. Itt lakom Édesanyámmal együtt. Szeretem Édesanyámat. Esténként a konyhában néha agyag-galambokat készít nekem. Akkor szeretek vele lenni. Ám – amikor azt hiszi, hogy nem látom – néha sír. Rettenetesen elszomorodom, amikor sírni látom. Dühösnek és tehetetlennek érzem magam. Szeretném, ha mindig vidám lenne.

Azt mondják, Édesapám akkor halt meg, amikor egyéves voltam. Abban a múltban történt, amely egy örökkévalóság óta eltűnt egy sötét alagútban. Képeket mutatnak róla. Idegen, de kellemes arcú, éles és kissé szomorkás tekintetű ember. Oly szívesen találkozónék velem... Tényleg lehetetlenség volna? Fájdalommal tölt el. Képzetelemben némelykor hirtelen megjelenik előttem.

Nagy kertünk van, amit szeretek. Ám egyben félek is az olyan kellemetlenségektől, amik ott történnek. Fehér galambjaim az egyik reggelre véresek és élettelenek. A macska gyilkolta le őket. Hogy lehet a jóságos cica olyan kegyetlen?

A gyerekek kétfélék. Egyesek bejöhetnek a kertembe és játszhatnak, mások a

\* A fordító jegyzete: Mezőkaszony kárpátaljai, a mai ukrain falu. Magyarul és a különböző szláv nyelveken tucatnyi névvel illették a Tisza felső folyása és a Kárpátok északi keleti gerince közé zárt, nyugatról nagyjából az Ung völgyével lezáruló mintegy 12.000 km<sup>2</sup>-nyi területet. A helyi magyar lakosság Kárpátaljának nevezi, és ez vált elfogadottá a magyarországi sajtóban is. Más nyelveken a hivatalos orosz és ukrán megnevezés tükröfordítását használják, így angolul a Transcarpathia kifejezés az általános. Közismert tény, hogy az I. világháborút követően széthullott az Osztrák-Magyar Monarchia és az 1920-as ún. trianoni békediktátum a háború vesztes Magyarországot megfosztotta területének mintegy kétharmadától és lakosságának egyharmadától. Magyarország az elcsatolt területek teljes vagy részbeni visszaszerzésére tett kísérlete a II. világháború során kudarcot vallott. Az újabb háborúvesztést követően végül máig érvényesen kialakult az a helyzet, hogy a mai Magyarország határain kívül a szomszédos országokban kisebb-nagyobb őslakos magyar népcsoportok élnek, amelyek tagjai (és utódaik) akarattal ellenére és önhibájukon kívül lettek más ország állampolgárai. Az ún. Felső-Tiszahegyen, nagyjából négy történelmi vármegye területén élő magyar etnikum a vele évszázados földrajzi és politikai közösségben élő ruszinokkal (ruténokkal - a vidék szláv lakosságával) együtt a magyar államiság kereteiből kiszakadva előbb a Csehszlovák Köztársaság kötelékébe került (1920-1938/39: Klein György: „... i stället för hemland” (Haza helyett), című kötetében ezt a korszakot dokumentálta), majd rövid időre a háborút viselő Magyarország visszacsatolta, végül 1944-ben a szocializmust Európába exportáló felszabadító/megszálló szovjet csapatok befolyása alá került. Magyarországnak ismét le kellett mondania történelmi területeiről, és az 1945-ben, Moszkvában megkötött szovjet-csehszlovák egyezmény értelmében a kérdéses területet bekebelezte a Szovjetunió, majd kárpátontúli terület néven legkisebb közigazgatási egységévé szervezte. A Szovjet birodalom széthullása után 1991 augusztusában kikiáltott független Ukrajna nem etnikai nemzetként határozta meg magát, hanem törvényes rendként, területi és jogi entitásként, voltaképpen az Ukrán SZSZK utóállamaként. Állampolgárai változatos etnikai háttérrel rendelkeztek, egy részük ukránul, más részük oroszul, megint más részük egyéb nyelveken beszélt. Az új állam kijelentette, hogy minden hatalma „az ukrán néptől ered”. A poszt-szovjet Ukrajna alapítói tehát maguk is alkalmazták a „szovjet nép” fogalmát, egyszersmind hasonlítottak is hozzá; a „szovjet nép” a hivatalos felfogás szerint sokféle nyelvet beszélő, változatos etnikai háttérű emberek együttese. Ám ez az eszme, ha más formában is, eredeti ukrán múltat tekint vissza: az 1960-as, 1970-es évek nemzeti mozgalmában alapozták meg ukrán disszidensek és polgárjogi aktivisták, amikor meghirdették azt az eszmét, hogy minden Ukrájában élő személy ukrán állampolgár.

kerítésen kívül állnak és nézhetnek befele. Ezeknek nem szabad belépniük, mezítlábasok és piszkosak. Egyszer aztán egyikük hirtelen felugrik a kerítésre, onnan rám pisil, szememben gúny és gyűlölet. Miért gyűlöl? Mit tettem ellene?

A családom nagy. Apai nagyanyám és négy nagybátyám van. Csillog a szemük, amikor rám néznek. Aztán kissé szomorkássá és ünnepélyessé válik a hangulatuk – hiszen árva vagyok ...

Egyik nagybátyámmal péntek esténként a zsinagógába járok. Ünneplőbe öltözve, épp úgy, mint a többiek, akik a főutcán járnak. Természetesen csak a zsidók járnak, mert mások akkor aligha mutatkoznak az utcán – vagy csak én nem látom őket? Engem mindenki lát és ismer, rám mosolyog, viccel, beszél velem és kér, hogy Édesanyámnak adjam át üdvözlétét.

Zsúfolt a zsinagóga. Érthetetlen a beszéd. Az imavezér miért énekel úgy, mintha sírna? Miért veri néha a mellét? Jó, amikor mindennek vége, mert akkor mindnyájan összegyűlünk a nagymama házában a (kidus – péntek esti vacsora) a szokásos szabbath vacsorára. Ott hirtelen mindennek értelme támad. A nagymama – alacsony termetű zsidóasszony, a hithű zsidó nők hagyományos vendéghajával – néki minden olyan természetes, és végtelen melegség sugárzik belőle. A családtagok és sokan mások is gyakran tanácsért fordulnak hozzá, ételért vagy éppen nehány kedves szóért.

A nagymama szigorúan betartja a vallási szabályokat. Otthonában mindenki tudja mit, és miért tesz – nyugodtan, világosan és feszültségmentesen.

Egy kis mellékhelyiségben mindig akad kosztos a helyi zsidó vallási iskola (yeshiva) tanoncai közül (bochers). Azok más világba tartoznak. Hosszú fekete kaftánba öltöznek, a fülük mellett hosszan lecsüngő hajtincset, pajeszt és széles fekete kalapot viselnek s vagy egyáltalán nem, vagy csak rossz magyarsággal beszélnek - a vallásos zsidó élet nyelvén: jiddisül értekeznek. Ők nem látogatják a „mi” zsinagógánkat. Nékik sajátjuk van, rabbijuknak királyi tisztelet jár és az ima ott sokkal sírósabb.

Telnek az évek. Négy, majd öt éves lettem. Nyári éjszakán, a nyitott ablakon át hallom, a hatéveseket és idősebbeket, ők fennmaradhatnak, amikor nekem le kell feküdnöm. Az a keserű érzés fog el, hogy kizártak a közösségükből. Néha nehezen alszom el. Akkor megkísérlem magam elé képzelni a jövőndómet. Legszívesebben egyedül élnék egy erdőben, vagy egy sziklacsúcson, ahová senki sem juthat fel. Az ételt egy kosárba helyezik, amit naponta felhúznak...

Most már jobban megértem ki vagyok, és hogy ki nem. Falum neve magyarul Mezőkaszony, vagy a rövideg kedvéért Kaszony. De a postabélyegzőn és a vasútállomás tábláján Kosino áll csehül és ugyanaz a név ruténul\*\* cirill-betűkkel nyomtatva. Ám a falu lakosai közül senki sem beszél sem csehül, sem ruténul. Az egyenruhások csehül beszélnek. Azok vagy rendőrök, vagy katonák – messzi földről, idegenből jöttek. Mindenki, akit ismerek, magyarul beszél. De Magyarország

az országút túloldalán van, amit határnak neveznek. Oda nem szabad egyedül mennem. Azt mondják, mi Ruténiában vagy Podkarpatska Russ-ban vagyunk, de a ruténokból épp oly keveset látok, mint a Kárpátokból. Néha a keleti látóhatár mögötti kékszínű hegy-völgy tájképről álmodozom. Egy nap aztán, először életemben, két igazi rutén parasztot láttam. Vásárolni jöttek a nagybátyám vaskereskedésébe – számunkra, a gyermekek kedvenc tanyájára – a legkedveltebb atyai nagybátyánkhoz. Úgy bámultam őket, mintha holmi mesealakok elevenedtek volna meg.

### A nagyváros

Hatéves vagyok, és hamarosan iskolába járok. A nagyvárosban lakunk, ahol mindenki magyarul beszél. Nincsenek sem cseh rendőrök, sem hosszúkaftános, pajeszes jiddis zsidók. Ez Budapest, Magyarország fővárosa, középen az óriási Duna folyammal, magas házakkal, nagy zöldterületekkel, sok gyerekkel és sűrű zajjal. Édesanyám döntött úgy, hogy szülei és testvérei közelébe költözzék. Néki magyar útlevele van, de nekem cseh. Ez mindaddig vicces és érdekes, amíg nem kell hosszabbításért a cseh nagykövetségre mennünk. Tört magyarsággal leszidja Édesanyámat a cseh tisztviselő. Szégyellje magát, hogy „cseh fia” egy szót sem tud a hazája nyelvén. Készem állok a sírásra. Hogy lehet valaki Édesanyámmal szemben ilyen gonosz? Akkor eldöntöm, hogy csehül soha sem tanulok meg egy szót sem.

Anyai nagyapámmal sétálni a lehető legkedveltebb időtöltésem. Gyakran egy vasúti felüljárón megyünk át. Kíváncsian nézegetem a más országokból érkező vonatokat. Szeretnék elutazni mindezekbe az országokba. De nagyapa azt mondja, hogy ez nem is olyan egyszerű annak, akinek ilyen fura idegen útlevele van, mint nekem. Azután a nagybátyámról mesél, aki Mexikóban él. Még nem láttam őt.

\*\* A ford. megj: A rutének (nyelvük ukrán). A magyarok régebben a félnomád életmódot folytató kárpátukránokat más néven ruténoknak, ruszinoknak vagy a románokhoz hasonlóan vlachoknak nevezték. A múlt században a rutén papság képviselői azt az elméletet találták ki, mely szerint a kárpátaljai ukránok már a magyarokat is megelőzően a honfoglalás előtt itt éltek a Kárpát-medencében, majd elterjesztették a nem létező „rutén hercegség” mítoszát. Ezzel szemben: a valóságban a rutének első csoportjai a XI. században, majd a XIII. századtól kezdve szivárogtak át Galíciából Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén megyék gyéren lakott hegyes vidékeire. Első betelepítésükről egy 1326-ban kelt oklevélben olvasunk egy Kálmán király által betelepített rutén csoportról. Első 15 településüket Bereg megyében a XV. században találjuk. A XV-XVI. században már a termékeny síkvidékekre is lejutottak, majd a XVII. században a lengyel földesurak elől sokuk költözött hazánk területére. A Rákóczi-féle szabadságharcban a magyarok mellett harcoltak, de a szabadságharc leverése után nem mertek ősi szálláshelyükre visszatérni, így a szomszédos magyar vármeigyékben Tokajba, Bodrogkeresztúrra, Mádra, Olaszliszkára, Tarcalra, Tolcsvára és Szerecsre költöztek. A lakosok és lakhelyük nagy része a trianoni döntés után Csehszlovákiához tartoztak, a második világháború után a Szovjet Ukrán Köztársasághoz.

Legfiatalabb nagybátyám hamarosan Dél-Amerikába költözik. Valamiképp természetesennek tűnik, hogy valaha elköltöztek, épp most költöznek, vagy valamikor elköltöznek. Én is szeretnék költözni, amikor megnövök. De itt itthon vagyok. Ám, „mi” nem tartozunk „hozzájuk” bár ugyanazon a nyelven beszélünk, és ugyanúgy szeretnénk kinézni. Igazából valódi zsidók vagyunk? Akkor miért nézünk félelemmel és gyanakodva a vallásos „keleti zsidókra”?

Nagypapának nyugodt, széles, nagybajuszos arca van, és szép, falusi nyelvjárással beszél. Néha magyar kisparasztnak tartják. A család gyakran büszkén meséli, hogy zavartalanul ült egy kávéház teraszán mialatt a „fehér-terror” idején a zsidókat mindenütt keresték – a rövid, de heves zsidóüldözés idején, amely Kun Béla kommunista rendszerének 1919-es összeomlása után következett. A vörös-terror után a fehér-terror következett, – erről ugyanolyan nyilvánvalósággal beszélnek, mint az évszakokról. Hasonló természetességgel és elkerülhetlenséggel látják a háború és a béke közti váltásokat – mint valamiféle örökös körutazást. Amikor legközelebb háború lesz, azzal kell majd törődni, hogy annyira kevésbé látszódjék az ember, amennyire csak lehet. Keményen kell dolgozni, hogy mindig szükség legyen az emberre. Mint anyai- és apai nagybátyáim. Leginkább orvosnak, vagy mérnöknek kell lenni. Legjobb biztosítéka ez a „saját szerencséjének a kovácsa”, és utazhat, ahová csak akar...

Elkezdem iskolába járni. Folyamatosan tanulok és felszippantok minden nyomtatott szöveget, amit elérek. Leginkább a meséket. Leggyakrabban azokat, amelyek rólunk és szomszédainkról szólnak. Szomszédaink mind ellenünk – magyarok ellen – vannak, hiszen mi magyarok vagyunk! A szerbek kíméletlenek és nagyon hamar előrántják a kést; az osztrákok gyávák, akik inkább sört isznak ahelyett, hogy a hazájukat védenék; a románok piszkosak és tetvesek. A szlovákokban nem lehet bízni. A közmondás szerint is: „Fogadd be a tótot és kitúr a házadból”. A magyar másmilyen. Hőslelkű, tiszta, megbízható, mindig kész hazája védelmére. És a gyermekdalban is jóságos:

Gólya, gólya, gilice,  
Mitől véres a lábad?  
Török gyerek megvágta,  
Magyar gyerek gyógyítja,  
Sípbal, dobbal, nádi hegedűvel

Az iskolában naponta elmondják, milyen nagy volt az ország 1918 előtt. „Nagy-Magyarországnak” hívják, és úgy oktatnak, mintha továbbra is létezne. Halvány szaggatott vonal fogja körbe a piciny magot a térképen, ami a mostani „csonka Magyarország”. Édesapám faluja épp a szaggatott vonalon kívül, északkeleten fekszik.

Heti néhány órás vallásoktatásban részesülünk. A héber ábécét tanuljuk. Nehéz és idegen. Bizonyosan nem a mesék világába vezet el. A szöveg teljesen érthetetlen. A zsinagógában használják, ahol a zsúfoltságon kívül, hőség és bűdös van, de a zsidó nagyünnepekkor odakényszerítenek. Idegen testnek érzem magam ott is – talán még jobban, mint különben, mert azt várják el tőlem, hogy otthon érezzem magamat. Az első ellenőrizetlen pillanatban aztán meglepek. Fájdalommal emlékezem az atyai nagyanyámnál töltött péntek estékre, ahol mindennek értelme volt.

Néha hallhatunk a cionistákról. Egyszer látok is egy csoportot. „Vakbuzgó vad rajongók” mondja a családom és mindenki az ismeretségi körömben. Hogy lehet feladni a mi szép Budapestünk jó és csodálatos életét az arabok elleni kemény éghajlatú sivatagi küzdelemért? Nos, nem. Minden rajongó veszélyes. Óvakodni kell tőlük. Tanulni és saját erejében kell bízni a embernek...

### **A tanintézetben**

Tízéves koromban a Berzsenyi Dániel gimnáziumba kerültem, amelyet az 1800-as évek elején élt egyik nagy magyar költőjéről neveztek el. Igen büszke voltam a diáksapkámra, bár nagyon furcsálltam, hogy diáksapka nélkül szigorúan tilos volt az utcán járni. Egyáltalán nem gondoltam, hogy sapka nélkül járjak, ellenkezőleg, de hát akkor miért volt szigorúan tilos? Sok minden más is tilos volt. A tanintézetbe járás nyolc éve alatt szép lassacskán mind megtanultam.

Közben az is kiderült, hogy izgalmas és vicces volt a tilalmakat kijátszani. A dohányzás tilos volt úgy az iskolában, mint azon kívül. Sokan így váltak dohányzókká – de szerencsére nem én, mivel utáltam a dohány bűzét és ízét. De társaim mindenütt dohányoztak. Először a padláson. Ám az elnyomott cigaretták maradványait megtalálta az iskolaszolga, a tűzoltóság óriási hűhót csapott s a padlást lezárták. Azután az illemhelyeken – de a cigarettafüst szagát megérezték és a tanári kar öröket állított. Végül a legbiztosabb helyet választották a dohányzók: a kápolnát! Senki sem tudta volna elképzelni, hogy ebben az istenhívő országban ott bárki is dohányozni merészelne. Következésképpen a rejtkehelyet, amely az oltár mögött volt, soha sem fedezték fel.

Szerettem a magyar irodalmat, különösen a költészetet. Hatalmas, végtelen tájnak tűnt, amely sokféle meglepetést és titkos kalandot tartogatott: a nyelv különös több jelentősége, a keserű, mindig tragikusan bonyolult múlt, amely visszatükrözi egy kis ország helyzetét Európa közepén, az, hogy állandó ütközőpontja a nagyhatalmak szembeálló törekvéseinek. Szerettem a nyelvet, amely számomra a biztonság élményét jelentette, de a kívülről csodálatos és bevehetetlen fellegrvár volt. Faltam minden hozzáférhető könyvet. De, közbejött az iskola. Makacs kötelességtudatból verték belénk és hirdették, hogy egyedülálló és fenséges a magyar irodalom, az egyedüli irdalom, amellyel komolyan lehet foglalkozni. Közben la-

tint is kellett tanulnom, szívesen olvastam néhány kiválasztott német klasszikust, de végérvényesen óvtak a franciáktól. Ők a dekadencia és az erkölcs fellazulása felé hajlanak. Legtöbbjük összeférhetetlen a „vallásos-erkölcsi nevelés” elveivel, amely iskolánk feladata volt. Prédikációk végtelen sorát hallhattuk Istenről és hazáról, és mindennél a legrosszabbat: a „szennyezetlen tiszta férfiaságról” serdülő fiúk számára írt, különös klerikális csomagolású könyvből.

De az egyenletek nem stimmeltek. Miért kedvelték legnagyobb költőink az 1800-as évek francia költészetét? Különösnek hangzott és fordításra csábított. Mihelyt egy kis franciát elsajátítottunk, teletömtük az iskolatáskánkat tilos irodalommal: Baudelaire, Verlaine, Rimbaud. Egy fiút kicsaptak az iskolából, mert Baudelaire *Les Fleurs du Mal* könyvével a zsebében kapták el. Ilyesmi korábban csak akkor fordult elő, ha az illetőt holmi vétség miatt bűnösnek találták, ha kommunista volt vagy óvszerre akadtak a pénztárcájában. Ezek után Baudelaire, a költő, állandó kísértőmmé vált. Aligha gyaníthattam, hogy a későbbiek folyamán segítségemre lesz az életben.

És hirtelen, olyan tizennégy-tizenöt éves koromban, eljutottam a nagy felismeréshez. Létezik egy óriási, hallatlanul lenyűgöző magyar XX. századbeli irodalom, amelyet megkíséreltek elrejtteni előlünk, s ha már másként nem lehetett, akkor leértékelték. Három egymástól nagyon eltérő nagy költő: Babits, Ady és Kosztolányi valamiképp együvé tartozik a nyelvhasználatunk megteremtésében, illetve a korlátok közé szorító feudális és félfasiszta klerikális uralkodó rendszer elleni lázadásukban. Azzal vádolták őket, hogy „nem igazi magyarok”. Rágalmazták őket, hogy a „dekadens” külhön „kozmpolitista” (világpolgáriasság) hatása alá kerültek. Az elkényeztetett középréteg tunya fülével, gyakorlatlan hallásunkat, amely akkor még aligha volt fogékony a felismerésre, nem segítettek annak megértésében, hogy sokak számára a „kozmpolitizmus” egyértelmű volt a zsidósággal.

Ady hatalmas szókimondó erővel, mint mikor jégverés zuhog a háztetőn, így reagált:

Góg és Magóg fia vagyok én,  
Hiába döngetek kaput, falat  
S mégis megkérdem tőletek:  
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Verecke híres útján jöttem én,  
Fülembé még ősmagyar dal rivall,  
Szabad-e Dévénynél betörnöm  
Új időknék új dalaival?

Fülembé forró ólmot öntsetek,  
Legyek az új, az énekes Vazul,

Ne halljam az élet új dalait,  
Tiporjatok reám durván, gazul.

De addig sírva, kínban, mit se várva  
Mégiscsak száll új szárnyakon a dal  
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,  
Mégis győztes, mégis új és magyar.

Mindinkább átláttunk a tanárainkon. Legtöbbjük alacsony fizetésű és óvatosan hajózó kispolgár volt, akik féltették az állásukat és gyakran nagy családokat kellett eltartaniuk. A többség már régen beleunt a tárgyba amit tanítottak, minket nem szerettek, gyanakvással néztek és kérdés nélkül alárendelték magukat a hatalom és az értékrend képviselőinek. Egyesek nyíltan megvesztegethetők voltak. Mindenki tudta, hogy a magasabb osztályzatért ezek családjának ajándékokkal kell kedveskedni. Csak az egyik fiú kapta meg a legmagasabb osztályzatot annak ellenére, hogy sohasem tette ezt; mindenki irigyelte és mindenki csodálta egészen addig, amíg kiderült, hogy az édesapja gyermekorvos lévén, ingyen kezelte a tanár gyermekeit.

A számtantanár iránt bizonyos tisztelettel viseltettünk. Igazságos volt és szakembere a tárgyának. De miért tűnt mindig oly szomorúnak és visszavonultnak? Mélyen megrázott és a részvétellel teli elutasítás kevert érzését váltotta ki belőlem, amikor véletlenül felfedeztem hogy alkoholista. De, volt egy fényes kivétel is. Kardos Tibor névre hallgató egyetemi docens (később professzor, a Római Magyar Intézet főnöke, reneszánsz-történész). Szokatlan, önkéntelen és mesterkéletlen jellem, aki szaktantárgya iránti lenyűgöző rajongásával feledhetetlen kisugárzással bírt. Hivatalos feladata az olasz tanítása volt – ezt a nyelvet igencsak kultiválta a félfasiszta Magyarország, s a latin és német után, nálunk harmadik nyelvként szerepelt. Négy évig való tanítása ellenére képtelenek voltunk a legelemibb mindennapi olasz párbeszédre. De annál inkább olvastuk Dante, Petrarca, Boccaccio és sok más olasz író műveit. Főleg Dantéval ajándékozott meg egy életre szólóan – elképzelhető-e bármi értékesebb közlő éveinkre? A kultúra iránt legkevésbé fogékony diákokat is megtanította szeretni Michelagelot, részletes, festményvetítéssel kísért előadásait lélegzetfojtó csendben figyeltük. Számomra az ihlet fogalma máig is rokon értelmű Kardos tanár úrnak a vatikáni Sixtus-kápolnában levő Michelangelo freskó bemutatójának perceivel, azzal, ahogyan Ézsaiás próféta éppen a jobb füle melletti kis angyal sugallatára hallgat – vagy talán még inkább Kardos tanár úr reánk vetett tekintetével, amikor éppen ilyen témákról szólt.

Kardos nem titkolta megvetését az iskola, a tanterv és a többi tanár iránt. Ez ártott is neki, kollégái rosszul bántak vele, egyre inkább kiközösítették. Hála gyors



san növekvő reneszánsz szakértői hírnevének, valamint nemzetközi szakirodalomban közreadott műveinek, megmenekült a másként gondolkodók szokványos sorától.

Tizennégy éves voltam, amikor a biokémikus Szent-Györgyi Albert, a C-vitamin felfedezője, elnyerte az orvostudományi Nobel-díjat. Közvetlen ezután a magyar gimnáziumi tanárok holmi évfordulót ünnepeltek és Szent-Györgyit hívták meg díszgyűlés szónokának. Az iskoláról beszélt. Előadásáról elbájoló és elképesztő híresztelések jártak, de előadása a köz számára hozzáférhetetlen maradt. Egyik iskolatársunknak sikerült megszereznie a szöveget, amit látomásként csodáltunk.

Azzal kezdte, hogy egy tízéves kisfiú bekerül a tanintézetbe. Méltányos valószínűséggel legalább jó közepszerű értelmű. Amennyiben még egészséges is, sokféle érdeklődéssel rendelkezik, tehát sokfelé fejlődhet. Nyolc évvel később érettségizik és befejezi az iskolát. Mit tanult? Egyetlen dolgot: a felsőbbség előtt hajlongani! E bevezető után Szent-Györgyi az egész rendszer elleni maró leszámolással folytatta. Az oktatás a valódi cél álcázására szolgált, csupán arra, hogy a hatalom leigázzon minden alkotási és kezdeményezési készséget, és az egyént a fasiszta állam kínai cipőjébe kényszerítse.

Beszédjét reformjavaslattal zárta. Minden oktatásra szánt könyvből, a természettudományi tárgyak és a számtan kivételével, óriási máglyát kell rakni. Majd habozás nélkül alá kell gyűjtani. Ha a tanárok felét már nem lehet egyszerre elégetni, legalább el kell bocsátani őket. Azután kezdődhet az iskolareform.

Szent-Györgyi beszéde megerősítette azt, amit mindnyájan éreztünk. Tehát nem a saját „dekadens” vagy neurotikus hajlamunk tette az iskolát zárkává a számunkra. Más választási lehetőség is adva lehet. Saját érdekeinket kell ápolnunk nem csak azért, hogy mint eddig, ellenkezzünk az iskolával, hanem azért, hogy fejlődjünk.

Hordképesnek bizonyult az elképzelés. Budapest rendkívüli kultúrléggöre ehhez hozzájárult. Hosszú fejlődést tükrözött, de bennünket aligha érdekelték a történelmi gyökerek. Zene, színház és irodalom voltak fontos tényezői, különböző ideológiák és nemzeti törekvések állandó ütközésével, színes kaleidoszkóp amely a Habsburg birodalom romjain kozmopolitikus olvasztótégely, mely magyar gyökerekkel, és a zsidók fontos katalizátor szerepével virágzott. Nem véletlen, hogy megannyi híres matematikus és zenész nőtt ki e környezetből. Nemzetközi hírnévre tettek szert, de a kicsiny magyar ajkú közösségen kívül nem sokan tudják, hogy a kultúrléggör legfontosabb és leghatalmasabb elemei az írók voltak, mégpedig a versírók. Túlzás nélkül állítható, hogy a század legnagyobbjai közé tartoztak.

Kiscsoportos önkéntes diáktömörülések keletkeztek a hivatalosan szentesített önképzőkörök mellett, amelyet csakis a stréberek frekventáltak. A kiscsoporton belüli értékrendszer mérvadója mindenki számára az volt, hogy „lényeges” vala-

miért – ilyen volt például a bölcsészet, az irodalom, a művészet vagy a zene –, hogy érdemes tenni érte valamit vagy legalább is, véleményt alkotni róla. Ellentétben a nyugati demokratikus országokkal, nem volt fontos hogy az egyén ugyanazt gondolja mint a barátja. Még csak azonos szabály és értékszisztémára sem volt szükség.

Szent-Györgyi oly ékesszólóan ábrázolt iskola és szellemi rendszer elleni „belső lázadása” egyféle összekapcsoló tényvé vált, amely minden mást beárnyékol. Hatalmas volt ez a rendszer, és akikkel találkoztam az értelmiségi fiatalság körében, senki nem volt, aki komolyan hitte volna a belső változását. Az ősrégi hűbéri rendszeren alapuló szerkezetnek testőrei voltak, elsősorban az állami szervek, és ezeknél talán még erőteljesebb tényező, a katolikus egyház. Rendíthetetlenül állt megingathatatlan tekintélyével – a reformáció ellenére – majd ezeréves hagyományával, a több százéves török hódoltság és a hosszantartó véres háborúk ellenére, vagy talán épp azért. A rendszer ellen küzdeni egy nem demokratikus országban, ahol az ellenzékít már a rügybontás szakaszában erős szociális megtorló eljárásokkal megfojthatják, vakmerő és ostoba kezdeményezés lett volna, amelyről az ismeretségi körömben lévők aligha, legalább is komolyan, soha sem gondolkodtak. Vagy talán sikerült kiirtani, illetve száműzni híveiket a sikertelen 1919-es zendülés után?

Nemzedékem fiatal értelmisége, illetve az értelmiség által ihletett diákság, nem kereste az összetűzést. Ellenkezőleg. Szívesen elfogadtuk Vergilius az Infernó első énekben adott tanácsát Danténak. Dante eltéved az élet rengetegében; nem tudja, hogyan vesztette el az igazi utat. Meglátja a hold és csillagfényben úszó dombot. Tudja, hogy oda kell feljutnia, de három vadállat állja az útját; a léhaság és világiasság párduca (a francia királyi udvar), az erőszak és gög oroszlánja (a Német-Római Császárság) és a fősvénység illetve a hatalomvágy nőstényfarkasa (a pápai állam). Vergilius így szól: *A te convien tenere altro viaggio* (Más úton kell eljutnod).

Ezen a „más úton” kívánunk haladni. A hosszú középkor után Dante nagyon is éber reneszánsz-nemzedékének ez a „más út” a pokoli gyötrelmek és a tisztító tűz fájdalmas, de reményteljes megtisztulásában jelent meg az érzékfölköti és számunkra alig érthető mennyei összhangban. A vallás, a világnézet, a politikai célok és lehetőségek ellen is jól megalapozott kétellyel, a minden értékrendszertől szerencsésen vagy szerencsétlenül felszabadult nemzedékünk az egyén fejlődésében látta mentségét a még mocsoktalan művészet, a tudomány és az irodalom oltalmában.

A fiatalkori évek legfigyelemreméltóbb alakító ereje nem a szülők buzdítása, nem a társadalom zsinórmértéke, hanem a fiatalnak a társaitól származó megbecsülése. Környezetünkben mindenki megbecsülést élvezett, aki a gyűlölt rendszeren kívüli „más utat” kereste. Nem volt jelentősége, ha ez az út a barát útjától kü-

lönbözött, ellenkezőleg. Az egyenlősdi nyomás teljesen hiányzott. Ez lehet egyik oka annak, hogy e kultúrából megannyi új alkotó irányzat nőtt ki a művészetben, tudományban és az irodalomban? Véletlen-e, hogy ugyanez történt a katolikus egyház által uralt kultúrában? Az állandó kísérletezésen múlt-e vagy mindenképp talán a tartalomszerűleg egymást fedő irány hiányán, amelyben a köz általánosan elfogadott értékrendszere oly gyakran pozitívabb, emberségesebb és demokratikusabb társadalmi rendszert alkot? Vajon „ezért” vagy éppen „ennek ellenére” alakul ki az alkotó éghajlat? Vajon az életerő forrása az elnyomás, amely a művészt és irodalmi alkotót gyakran a politikailag hátrányos körülmények ellenére, megbecsülhetetlen nyereséghez juttatja nemcsak a kulturális tevékenység művelőit, de élvezőit is. Megdöbbenő ellentéte a jólétben és biztonságban jelentkező megrekedés, amikor a művész, sokakhoz hasonlóan, keresi nap alatti helyét a birtoklás polgári társadalmában.

E háttérrel látom önmagunkat, a budapesti Berzsényi gimnázium egyik osztályának tanulóit a Margit-szigeten, Thomas Mann, Spinoza vagy Freud műveivel a hónunk alatt délutáni sétáinkat végeztük. De akkor az életnek más távlatai is voltak.

### A cserkészek

A peripatetikus intellektuális párbeszéd iránti növekvő érdekeltséggel párhuzamosan egészen más tevékenységbe fogtam: a cserkészéletbe. A két egymással szinte szöges ellentétben álló létforma hosszútávon kiegészítette egymást. Abba a cserkészcsapatba vettem fel, amelyik a legendás középkori Toldi Miklós nevét kapta. Itt, kevés kivétellel, a fiúk mind zsidó eredetűek voltak. Sokuk a középréteghez tartozó, hagyományosan a városi kényelemhez szokott jómódú családból származott, akiket alig érdekelt a szabadban való élet és a testedzés. A Toldi-cserkészek közt egészen más légkör uralkodott. Mai svéd távlatból ítélve szinte katonai renddel határos követelmények uralkodtak, kemény testedzéssel, hosszú megerőltető gyaloglással, hegymászással és bonyolult feladatok végrehajtásával. Az értékrendszeren belül magas helyen állt az akarat és különösen a kitartás, mellyel a kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére, fáradalmat, éhséget és szomjúságot legyőzve letürtük és el akartuk tűrni a hosszú fásztó strapát. Az értékrendszer néhány felnőtt cserkésztől és féltucatnyi öregcserkésztől származott. Ők képviselték a mozgalom hagyományát, amit fiatalabb társaiknak karizmatikusan sikerült továbbadniuk.

A petyhüdt és lagymatag tizenhárom éves azzal kezdte, hogy szótárából kiírta a „nem bírom” szavakat. Furcsán hangzik, de a legtöbb „Toldista” már egész rövid idő után azonosította magát ezekkel a célkitűzésekkel és gyakran, mintegy a hittérítő buzgalmával továbbadta ezt a „lelkületet” az ifjabb, gyakorlatlanabb társainak. Vezetőinkkel kívántuk leginkább mérközni, akik maguk is jó példát mutat-

tak. Mindennél fontosabb volt ezek elismerése vagy rosszallása. Nagyon büszke voltam rá, hogy tizennégy évesként elnyertem a tábor „legjobb cserkésze rangot, ami viszont kisebb szerencsétlenséggel járt. Elismerésként őrsvezetővé neveztek ki, legifjabbként a Toldi történelmében. Aztán a következő nyári tábor legrosszszabb őrsvezetője lettem, ideges, bizonytalan, feszült és számos személyes konfliktusba bonyolódtam. Megdöbönt, ha visszatekintek a népszerű tizennégy éves könnyed kapcsolatteremtő személyiségére, ellentétben az elszigetelt tizenöt éves keserűségével. Fontos tapasztalat volt ez. Beláttam, hogy egészen más a nyolc-tíz fűből álló kis csoport vezetőjére háruló felelősség, mint az egyéni teljesítmény feladata.

A sikertelenség után vegyes érzésekkel viszonyultam a cserkészlet iránt, éppen úgy, mint intellektuális barátaim, és jómagam egyik fele, amely mindig is szkeptikusan és ellenszenvvel nézte a cserkészkedést. Tizenhat éves koromban hivatalosan is otthagytam a Toldit, bár némi kapcsolatom mindig fennmaradt a csapattal. Később, a kemény háborús évek idején, hálát éreztem a szigorú nevelésért. Zsidó barátaimnak és iskolatársaimnak, akik nem voltak Toldisták, mintegy harminc százaléka élte túl a megpróbáltatásokat. A Toldi-cserkésekből kétszer ennyien.

### **Az idill vége**

1943-ban érettségiztem. Egy egész esztendeig készültünk erre, ez teljesen lefoglalt bennünket. A szülők Kasszandra-jóslata ellenére alig törődünk a határainkhoz közelgő háborús zajjal. „Politika” jelzővel megvetően ezt is elutasítottuk. Így a minisztérium által kinevezett érettségi elnök beszéde meglehetősen megdöbbenett. Burkoltan uralt arra, hogy a fiúk, akik „bizonyos kisebbség” képviselői, különösen hálások lehetnek azért az igazságos és egyenrangú kezelésért, amelyben részük volt annak ellenére, hogy magyar katonák életüket áldozzák fel a véres háborúban. Végtelenül csodálkoztunk. Elképzelhető lett volna valami más is?

Naivitásunkban bizonyosan keményen elfojtottuk mindazt, amit szüleink nemzedéke mondott, felülkerekedett bennünk az ifjúság örökké visszatérő elutasító hajlama. Két zsidótörvény már korábban életbe lépett s keményen sújtotta a hivatását gyakorló zsidóságot. Felmondtak a közszolgálatban álló zsidóknak, tilos volt üzletet birtokolniuk vagy a kereskedelemben vezető szerepet betölteniük és szigorúan szűkítették az orvosok és az ügyvédek tevékenységét. De valamiképp többünknek mégis minden ment a maga rendjén. A kereskedelem vezetését névlegesen átvette egy stróman (szalmabáb), aki nem volt zsidó és bizonyos összegért nevét adta az üzleti vállalkozáshoz anélkül, hogy valójában beleavatkozott volna a vállalat működésébe, hiszen a legtöbbször ehhez nem is értett. Az elbocsátott zsidókat gyakran máshol alkalmazták, ahol a hatalom halogatta a megkülönböztetés teljes véghezvitelét. A zenészek esetében a halogatás egyetlen személy ellenállá-

sán múlt. Ez az ember nem volt más, mint maga Bartók Béla.

Bartók erdélyi magyar lelkészi családból származott, puritán erkölcsi felfogással és hajlíthatatlan konokséggal. Bartók számára egyetlen egy mérce létezett a zenész értékelésére: a képesség. A faji elkülönítés számára ez teljesen elfogadhatatlan volt. Bartók elutasította, hogy aláírja azt a „fajtisztá önbevallási okmányt”, amit német kiadója követelt. A nácik elégettek minden úgynevezett „dekadens, zsidó befolyásolt zenét” – értsd: majd minden korszerű és eredeti jellegű zenét, de Bartók zenéje, érthetetlen módon, mégis megmaradt. Tiltakozó sürgönyt küldött Berlinbe: Schönberggel és a többiekkel együtt akart égni.

A zsidók eltávolítása a szabadfoglalkozásúak közül a fasiszta rezsim úgynevezett szakmai „kamaráinak” rendszerén épült. Csak politikailag kompromittálatlan nem zsidókat fogadtak el kamaratagnak, csak ők folytathatják szakmai tevékenységüket, a zsidók nem.

A legtöbb orvos, ügyvéd, és különféle művész számára szakmai kamarák létesültek. Kivételt csak a zenészek képeztek. Bartók kijelentette, hogy egy zenei kamara tagságát sem fogadná el. Ezzel évekig meggátolta a kamara létrejöttét. Annak ellenére, hogy zenéje úgy a közönség, mint a kritika részéről gyakran jelentős ellenállást váltott ki Magyarországon, Kodálllyal együtt, aki ugyancsak kemény embernek bizonyult, az ország legelismertebb zeneszerzői voltak. Ő a Zeneakadémia (zongora) tanára is volt, és a zenei kamarához való tartozásának elutasítása, tulajdonképpen a Zeneakadémiáról való kizárással, hangversenyeinek és műveinek nyilvános előadásának betiltásával járt volna. Ez lehetetlen volt, és emiatt elhalasztották a zenei kamara megalakítását. Ezért aztán a zsidó zenészek, amikor a zsidókat már eltávolították a szabadfoglalkozásúak közül, tovább is hangversenyezhettek, játszhattak zenekarokban, énekelhettek az operában és oktathattak.

Bartók soha sem titkolta, hogy gyűlöli a nemzeti szocializmust, amit egyszerűen szennynek minősített. Ezt ki kell emelnem, mivel napjainkban, a valóságtól gyakran elrugaszkodó kultúrvitákban „nacionalista” váddal illetik. Szükséges hát, hogy ezzel itt közelebbről is foglalkozzunk.

Bartók zenéje a magyar népzeneből nőtt ki. Bartók és Kodály tulajdonképpen „felfedezte” azt a valódi népzeneét, amely szájhagyományként élt. Legendások a század elején, az erdélyi hegyek közötti eldugottabb falvakban, a kezdetleges viaszhengeres fonográfokon készült hangfelvételeik. Hamarosan rájöttek, hogy valójában a magyar népzene lényegileg különbözött attól, amit addig annak tartottak – az egyfajta cigányzenétől, amit a nagyvilági városi kultúra és az operett-világ némi üzleti mítosszal átmázolt. Az eredeti népzene után kutatva, Bartók és Kodály „mélybemerülésükkor” megtalálta azt a gazdag forrást, amelyből sikerült előhozniuk – amikor még arra talán utolsó lehetőség mutatkozott, a szavak és hangnemek mikrokozmoszát, amely visszatükrözte az évszázadok népi hagyományát. E dalok tartalmi és zenei végleges formába öntését a hosszú történelmi múlt

„természetes kiválogatása” csiszolta. A mesterkéltnél, egy kaptafára gyártott álnépzenével szembeni ellentét megsemmisítően hatott.

Aligha túlértékelhető az effajta „nacionalizmus” hatása – ha már annak akarják hívní – a kultúra életképességére. Az ifjúság mai „azonossági krízisei” gyakran a kultúrhagyományokkal való azonosulás hiányán múlnak. Nem csoda hát, ha a gyökértelen nyugati ifjúság gyakran a valódi vagy éppen a délibábként felcsillanó idegen identitásokat keresi a zenében és dalokban. Példaképp állhat itt az izlandi ősrégi szövegek és dalok jelentősége, ellentétben a svéd gyökértelenséggel, vagy pedig az izraeli kultúrszféra, ellentétben a gyakran széteső diaszpóra zsidóság kultúrájával. A „nacionalista” Bartók-vád képtelensége abból is kiderül, hogy a szomszédnépek – különösen a románok és a szlovákok népzenejét is gyűjtötte. Magyarország e kisebbségeit az ő életében a legnagyobb bizalmatlansággal szemlélték és az első világháború után a „patrióták” úgy vélték, hogy Bartók pozitív hozzáállása a kisebbségek nemzeti hagyományaihoz egyfajta hazaárulást jelentett. A kemény bírálatok ellenére is fenntartotta álláspontját, és páratlan kitartással tovább folytatta munkáját.

Bartók legfeltűnőbb tulajdonsága talán a fennálló rendszerhez való alkalmazkodás elutasítása volt, akarata és képessége, hogy lelkiismeretének engedve saját úton haladjon úgy is, mint zeneszerző – ami általában ismert, de úgy is, mint ember – ami kevésbé ismert. E kettő összetartozik. Az évek folyamán aztán gyakran lett alkalmam fontolgatni a nonkonformista gondolkodásmód jelentőségét a tudományos alkotásra. Ennek ellentéte, az eszmei utasítások vagy a divatirányzatok elfogadási hajlama, akár a tudomány, a kultúra vagy a politika terén, ami az egyenirányítás és a hanyatlás úttörője. Környezetünk számtalan példával szolgált, alig volt kivétel. Ilyen kivétel volt a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert, aki dacos önfejűséggel bevezette az intézményébe a magyar viszonyokra nem jellemző fesztelenséget és demokratizálást. Lehet, hogy mások is voltak, akik saját meggyőződésük szerint szerettek volna élni, de csak Bartók és Szent-Györgyi általánosan elismert nagysága tette ezt lehetővé. A többség még csak meg sem kísérelte. Más és érdekesebb a kérdés, hogy létezett-e összefüggés a felülről rákényszerített „életfelfogáshoz” való alkalmazkodás elutasítása és Bartók illetve Szent-Györgyi eredeti alkotó műve között?

Hosszú távon sem Bartók, sem Szent-Györgyi nem folytathatták büntetlenül. Bartókon a teher egyre nőtt. Végül is arra kényszerült, hogy a számára az oly keserű emigrációt válassza. Az Egyesült Államokbeli utolsó évei nagyon nehezek voltak. Szent-Györgyi az egyetemen maradt ellenére, hogy a náci sajtó mind élesebben támadta. A német bevonulás után végül is el kellett tűnnie. Svéd diplomaták rejtegették a háború végéig, előbb a külképviselet gépkocsivezetőjeként, Svensson álnéven, sötét napszemüveggel és hosszú szakállal, később vidéken, egy biztonságosabb rejtekhelyen.

### A német megszállás

Szép vasárnap volt Budapesten, 1944. március 19-én. A Margitszigeten sétáltam egy társammal bölcséleti vitákba bocsátkozva. Majdnem tizenkilenc éves voltam, érettségi után, egy vidéki egyetemen „látszatjogásznak” beiratkozva. A szabadság lehetőséget adott olyan tárgyak tanulására, amelyek közvetlen nem tartoztak a képzési főszakhoz. A kötelező római jogon és jogtörténelmen kívül néhány orvosi és humanista szaktárgyat is tanultam. Tanulmányi félévenként csak egynéhányszor kellett meglátogatnom a pécsi egyetemet, a tantárgy oktatása indulásakor és a végén, a vizsgakor. A jelenlét nem volt kötelező.

A napok nagy részét, gyakran napi hat – hét órát, zongorázással töltöttem. A zsidótörvények ellenére, és annak ellenére, hogy lehetetlenség volt az orvostudományi egyetemre bekerülnöm, valamint a körülöttünk Európában dúló háború ellenére, majdnem abban a hihetetlen illúzióban éltem, hogy mindezek egyáltalán nem tartoznak reánk. Némi ködös elképzelésünk ugyan volt arról, hogy mi történt a zsidókkal a németek által elfoglalt országokban. De, úgy tűnt, hogy mindez távol áll tőlünk. A háborúnak hamarosan vége lesz. Hitler lesz a vesztes, az egyetem megnyílik számunkra is, és hamarosan elfeledhetjük a kellemetlenségeket.

Sütött a nap, de zavart, hogy a felhőtlen égen szokatlanul élénk volt a repülőforgalom. Szüntelenül újabb repülőgép rajok jelentek meg a város fölött. Amikor hazaértem, továbbra is kissé szórakoztatt telefonáltam anyai nagybátyámnak, aki mindig jól tájékozott volt. Ő már tudta: a németek megszállták Magyarországot!

Egy héten belül minden megváltozott. A változást először a rádióban fedeztük fel. A „zsidó” kifejezés hangzásában. Eddig udvarias párbeszédben és a hírekben az „izraelita” szépítő kifejezéssel helyettesítették. Most a rádió durva szóhasználatra tért át, úgy a híradóban, mint a kommentárokból, és mindig negatív összefüggésben. Beszámoltak a zsidók által elkövetett bűntényekről, főképpen csempészésről és valutaüzérkedésről. Rosszhiszeműen azzal rágalmazták a zsidókat, hogy valószínűleg az ország biztonsága ellen szövetkeznek.

Mi még mindig a mindennapok gyakorlatát követtük. Zongoraleckékre jártam, készültem a vizsgáimra, látogattam az egyetemi könyvtárat. Egy hét múlva közölték, hogy azonnal vissza kell adnom minden onnan kölcsönzött könyvet, és többé nem mutatkozhatom ott.

A változások ezután nagyon gyorsan peregtek. Néhány hét múlva a zsidóknak sárga csillagot kellett a mellükre tűzni. Különleges „zsidó házakba” költöztették őket, a bejárat fölött nagy Dávid-csillaggal. Elkobozták a rádiókészülékeiket és a kerékpárjaikat, korlátozták a mozgási lehetőségeiket. De arra a felismerésre, hogy többé már nem jogállamban élünk csak lassan és sokkal később ébredtünk rá. Legtöbben idegenkedtünk annak a következtetésnek levonásától, miszerint ha az állam üldözi az ártatlanokat, maga is bűnözővé válik! Az idősebb zsidónemzedék

számára ez elképzelhetetlen volt, ők nagyrészt meggyőződéses magyar patrióták voltak, érzékeny kötődéssel kapcsolódtak az országhoz és népéhez, ami egykor a monarchia idején megalapozódott és az első világháború idején megerősödött.

### Alkonyat és éjszaka

Bizonytalanság és zavarodottság uralkodott barátaink, rokonaink és ismerőseink körében is a megszállás után. A legvalószínűtlenebb remények váltakoztak a legszörnyűbb aggályokkal. Sokan próbáltak pozitív jeleket látni. Közelednek a szövetségesek. Lehetetlenség, hogy a magyar munkásosztály elfogadja a zsidócsillagot, a zsidóházakat és a további következményeket, amelyeket senki sem mert átgondolni. Megerősítetlen híresztelés szerint még tüntettek, és tiltakozó sztrájkba fogtak volna a nagyipari központok munkásai.

Mindez azonban vágyálom maradt, ilyesmire soha nem került sor. Úgy tűnt, hogy a magyar lakosság, barátaink, szomszédaink, osztálytársaink mindent közönyösen fogadtak, ami történt. Egyik, átlagos tanulmányi eredményt felmutató korábbi osztálytársam, gyűlölködéstől parázsló levelet írt az egyik, értelmiségi körünk színe-javához tartozó, fiúnak. Hangsúlyozta, hogy mindig utált bennünket és azzal fejezte be „különösen annak örülök, hogy most, amikor Eisenhower és Montgomery tábornokok hadserege behatol Európába, az utolsó órában benneteket kiirtanak és a háborúnak hamarosan vége lesz”.

Ám kisebbségben voltak úgy az eltökélt zsidógyűlölők, mint az a néhány zsidómentő. A többség teljesen közömbös volt, csakis a saját gondoljaival törődött. Megfeddhetők-e ezért? Mi túlélők megtanultuk, hogy a nagy többség világszerte nagyjából ugyanígy gondolkozott, beleértve azokat a demokratikus országokat is, amelyekről azt hittük, hogy mélyen felháborodtak a hírek hallatán. A szomorú igazság csupán annyi volt, hogy alig akadt valaki, aki törődött volna velünk. Hol voltak a szabadelvű humanisták szószólói? Hol voltak a hivatásos erkölcsleckéztető moralisták? Hová tűntek a minden szolidárusok, akiknek a szíve vérezett minden üldözöttért?

Hátborzongató híresztelések tömkelege kelt szárnyra. Magyarország a német megszállás előtt menedéket nyújtott az illegálisan bevándorló lengyel és más német megszállott területről menekült zsidóknak. Ezek mindennapi tárgyilagossággal elképzelhetetlenül torz és hihetetlen történeteket meséltek. Azt, hogy egyesek teherautóba zárva, annak befele fordított kipufogócsövéből várhatták gyötrelmes halálukat. Ennél valamelyest jobb lehetett a tömeges kivégzés és a tömegsír, bár a sajátját mindenkinek meg kellett ásnia a kivégzés előtt. Akkor még csak nem is hallottunk a haláliparról, a koncentrációs táborokról és a gázkamrákról. Eme új műszaki fejleményről a menekültek akkor még semmit sem tudtak. De tanúsították, hogy jókora lehetőségük volt szappanná válni haláluk után. A kényszermunka



az erősek, a fiatalok és az egészségesek számára túlélési lehetőséget jelentett. Ha nő és szép volt az áldozat, megmenekülhetett, ha egy örnek vagy csendörnek adta magát.

Hát nem szívesen hittünk az ilyenekben. Az újonnan létesített „zsidóházak” egyre zsúfoltabbak voltak, családonként egy szobába költöztettek mindenkit. De többen lakhattunk régi lakásunkban. Továbbra is ugyanazon utcákban jártunk, mint azelőtt, ugyanazokat az arcokat láttuk, ugyanazt a nyelvet beszéltük... De, meddig? Híresztelték, hogy vidéken már vonaton szállítják el ismeretlen helyre a zsidókat. Megkíséreltem kapcsolatba kerülni gyermekkorom most már túlságosan messze levő falujával. Nem ment, mert érthetetlen és áttörhetetlen fal túloldalán feküdt. Az a hír járta, hogy minden zsidónak el kellett hagynia az otthonát. Miután az iskolaudvaron, a szabad ég alatt töltötték néhány éjszakát, marhavagonba terelték és úgy összezsúfolták őket, mint konzervdobozban a szardíniát, – elszállították valahova. Egyik atyai nagybátyámnak volt az első világháborúban szerzett különleges hadi aranyérme. Ezért rá nem vonatkozott sem a zsidótörvény, sem más, a zsidókat korlátozó előírás. A házában maradhatott. De mielőtt a vonat elindult, őt is elvitték.

Néhány hét múlva levelezőlap érkezett, a postabélyegző tanúsága szerint „Waldsee”-ből, amely – mint az a későbbiek folyamán kiderült – a németek szépitően átkeresztelt fedőneve volt Auschwitznak. A lapon az állt – mint az összes többin, amely onnan jött, hogy mindannyian munkatáborban vannak, és jól érzik magukat. Azután semmi, soha többé semmi...

Aggódunk és izgultunk szeretteinkért és mindazokért, akit elvittek. De ugyanakkor, tudat alatt – valahol valamiképp leírtuk őket. Nem segíthettünk rajtuk és ők sem segíthettek rajtunk. Magunkra kellett gondolnunk. Ami velük történt, soha sem sújthat bennünket. Hiszen mi a fővárosban élünk, s nem holmi elmaradott vidéki zugban. A németek tetszésük szerint bánhattak a vidék „kevésbé fontos” zsidó lakosságával, de velünk nem mernek ujjat húzni! Nem volt-e teljesen nyilvánvaló, hogy a főváros haladó zsidósága nélkül sem a magyar, sem a német gazdaság nem maradhat fenn? És mi történne nélkülünk Magyarországgal, gazdasági, kulturális és politikai létével a háború után?

### A zsidó tanács

Villámgyorsan peregetek az események. Minden korosztályomhoz tartozó fiút, sőt ifjabbat is behívtak a magyar katonai parancsnokság alá tartozó munkatáborba, gyakran a keleti frontra. Azt hallottuk, hogy ott a körülmények igen keservesek, és legtöbbször aligha élheti túl. Lelkiismeret furdalással és azzal a hátborzongató keserű érzéssel vettem búcsút sok jó baráttól és iskolatárstól, hogy talán utoljára találkozunk az életben. Többnyire igazam lett.

Egy dolgot teljesen tisztán láttam. Budapesten kell maradnom, és el kell kerülnöm a katonai munkatábort. Mostohaapám beajánlott az újonnan alapított Zsidó Tanácsnak önkéntes munkásnak. Kezdetben kifutóként, később titkárhelyettesi minőségben. Kohn Zoltán volt a főnököm. Bölcsészdoktor volt, korszerű világi minősítésű rabbi és vegyes hírek szerint intelligens, kitűnő szervező és meglehetősen akaratos ember volt. Évekig a magyarországi iskolákban folyó zsidó vallásoktatás országos főfelelőse volt.

Munkám változatos volt. Különös engedélyem birtokában körbekerékpározhattam a várost, hogy sürgős üzeneteket továbbítsak. Használhattam a telefont, már amikor működött. A Főnök különféle kis ügyeit is elrendeztem.

A „lakáshivatal” előtti rendfenntartásban is segédkeztem, ahol számtalan sorban álló családot kellett arra a néhány szabad helyre bejuttatni, amelyek a zsidó házban még megmaradtak. Gyakran késő éjszakáig dolgoztam a hivatalban. Számtalan bizonylat elkészítésében segítettem, gyakran kétségbeesett embereknek, akik e papiros birtokában fegyverek golyójától védelmet reméltek. Segítettem a sokaság fogadásában, akik mindnyájan a Főnökkel szerettek volna mielőbb kapcsolatba kerülni – ami gyakran lehetetlenség volt.

A zsidó hitközség – most a Zsidó Tanács főépületének legfelső emeletén volt a munkahelyem. Itt voltak a Tanács tagjai, a zsidó hitközség korábbi tisztviselői, ahová kedvük szerint, döngő léptekkel, bármikor begázolhatott az SS, a Gestapo vagy más egyenruhás német, hogy parancsokat osztogasson, fenyegeessen, üvöltjön vagy ég és a föld között bármit „rekviráljon”. Naponta kötelezték a Zsidó Tanácsot, hogy 24 órán belül az SS főparancsnokságára szállítson aranyat, keményvalutát, gépeket, készülékeket, bútort, irodai berendezést, hangszereket, gramofonlemezeket sőt még pingponglabdákat is. Minden rekvirálás végén elmaradhatatlan volt a fenyegetőzés, a határidő betartására halálbüntetés terhe mellett kötelezték a tanács tagjait. A Tanács tisztviselőinek, rejtelmesen működő hálózatai segítségével, sikerült a legtöbb ilyen követelménynek eleget tennie. A magyarországi zsidók gazdagok voltak, sok mindenük megmaradt a régi jó időkben, amiről a németek is tudtak. Egy napon magam is hallottam Eichmann-t üvölni, amikor az egyik rekvirálási megrendelésre késett a szállítás: „Ich bin ein guter Kerl, aber heute fühl´ ich mich wie ein Bluthund” (Nos, én jó fiú vagyok, de ma vérebnek érzem magam).

Természetesen fogalmam sem volt arról, hogy Eichmann volt a zsidó deportáltak főfelelőse. Azt meg végképp nem gyaníthattam, hogy az udvarias, szelíd Hauptsturmführer von Wisliceny báró – a zene és művészet nagy tisztelőjének, szabványos német kultúrsemélyiségében, Eichmann „vagonfelelősével” volt dolgunk, aki a magyar vidék és Auschwitz között marhavagonok ingajáratának szervezője volt.

Hamarosan felfogtam, hogy Főnököm a németek háta mögött próbált működni.

A német főhadiszállásról naponta megkapta azoknak a zsidóknak a listáját, akiket kihallgatásra terveztek behívni, ahonnan soha többé nem tért vissza senki. A hírlap- és bankvilág sok befolyásos tagja, korábbi politikusok és politikailag jelentős kultúr személyiségek szerepeltek a listákon. Az volt a feladatunk, hogy kézbesítsük a behívót, de diszkrétan figyelmeztessük az illetőt, hogy mielőbb tünjön el. Sajnos, kevesen fogadták meg tanácsunkat. Legtöbbjük, valamiféle beidegződött – és csak sokkal később érthetetlen – polgári engedelmességtől fűtve, elment a kihallgatásra, hogy aztán soha többé semmit se halljuk felőlük.

Halálfélelmükben egy fiatalember az apjával tanácsért állított be Főnököm hivatalába. Saját korombeli volt és az a hír járta róla, hogy nagy zenei tehetség. Sem az apa, sem a fiú nem volt magyar állampolgár. Mindketten az azonnali deportálandók listáján szerepeltek. Azt a tanácsot kapták, hogy tünjenek el, és így cselekedtek. A fiatalember Starker János, a később világhírű gondokás volt. Gyakran eljárók a hangversenyeire, és megelégedéssel nyugtázom a Főnöknel tett látogatása eredményességét.

Folyamatosan csökkent a fény. De ennek ellenére virágzott a humor. Egy falra valaki egy elefántot rajzolt. Alatta a kérdés: Miért lóg az elefánt ormánya? Válasz: Most jöttem le a harmadik emeletről.

Hangoskodó uraság jelent meg egy szép napon, a harmadik emeleten. A lezárt részlegeken és az örök közt tokolodva nyomultak befelé a Tanács tagjainak szobájába. Egy kolozsvári ügyvéd vezetésével igencsak háborogtak. Miért? Mert szerintük félrevezették felebarátainkat, amikor nyugalomra és a közrend megőrzésére intettük őket. Inkább meg kellett volna mondanunk, hogy vágóhídra viszik őket! „Mi haszna, hogy önként meghajolnak a sorsuk előtt? Inkább riasszatok, ellenállásra buzdítsatok vagy bármi áron is menekülésre!” A látogatók nem találtak meghallgattatásra. Udvariasan, de határozottan elutasították őket. A sok másnap következett. A beszélgetés után a csoportvezető és egyik társa öngyilkos lett.

Egy idő múlva berendezkedett épületünk egyik irodájában Kastner doktor – egy másik ügyvéd, aki ugyancsak Erdélyből jött és elkezdte a később hírneves és sikeres, de személyére nézve oly tragikusan végződő – embermentő hadműveletét.

Történt aztán valami, ami döntő módon befolyásolta jövőmet. Főnököm, úgy látszik megszeretett, bizalmas beszélgetésre hívott magához. Megmutatta két, a haláltáborból menekült szlovákiai zsidó szigorúan bizalmas jelentését. Először akkor hallottam Oświęcim nevét lengyelül – Auschwitz németül –, és megértettem honnan érkeztek a „Waldsee-lapok”.

Elovlashattam a géppel írott húszoldalas jelentést. Furcsa, paradoxálisan kevert érzés vett erőt rajtam. Meglepetés, bizonyos sokk a rosszullet határán, de ugyanakkor másik rétegben, magától értetődő, a sziklaszilárd logika száraz belátása — egyfajta intellektuális kielégülés. A haláltábor tárgyilagos, majdnem hogy tudományos, leírása volt a kezemben. A kezdet kezdetétől az ismert végkifejletig, a

különböző országokból érkezett deportáltak számával, az „orvosi” kiválasztás folyamatával, a gázkamrákkal, a kényszermunkával, amely ugyancsak gyilkolt. Olvastam a Sonderkommandoról, akiknek a feladata halottak eltakarítása volt, hogy azután szabályos időközönként ezek tagjait is mind kivégezzék; a barakkok szadista főnökeiről és sok más egyébről. A háború után sem olvastam sehol semmit, ami e jelentés bármely pontjával ellentétben állt volna.

Főnököm szerint a Zsidó Tanács el akarta juttatni a jelentést a szövetségeseknek és a magyar államvezetésnek. Azt tanácsolta, vegyem rá rokonaimat, barátaimat és ismerőseimet, hogy hamis okmányokkal tűnjenek el, ha tehetik. Ez kockázatos lehet, de maradni, és a deportációs vagonokra várni, biztos halált jelent.

A beszélgetés után elsőnek anyai nagybátyámat kerestem fel, a közelben lakott, tekintélyes főorvos volt még mindig jól működő reuma szakrendeléssel (csak zsidóbetegek számára). Egy szót sem hitt el abból, amit elmondtam. Véleménye szerint ez mind lehetetlen volt. Elképzelhetetlen volt, hogy ilyen pokoli valamire képes volna az ember. A megfélemlített emberek hisztériájának, a túlfeszített idegállapotúak képzelődésének gondolta.

Tovább mentem. Meglátogattam unokatestvéreimet, atyai nagybátyáimat, nagynénéimet. Ha elhitték volna a mondókámat, logikusan az következne, hogy kimenjenek a veszélyes éjszakába, a sötét ismeretlenbe. Hogyan lehet ilyesmit elképzelni? Mindent otthagyni, amiért éveken át keményen megdolgoztak?

Rokonaim „vészmadárnak” neveztek. Magam sem voltam felkészülve arra, hogy a döntő lépést megtegyem. De már tudtam, amit megadtam.

### III. Rész

#### Az emlékezés hallatlan épülete

*„... l'edifice immense du souvenir”*

Proust

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) 1970-ben előadást tartani hívott Budapestre. Huszonkét éve nem láttam szülővárosomat. Sztálin halott volt, az 56-os magyar forradalom történelmi emlékké alakulása jó úton haladt, a keleti tömb, a maga nemében páratlan liberalizmusa is cseperedett. Hát elfogadtam.

Azon a néhány Budapesten eltöltött napon különféle benyomások értek. Legjobban az ejtett csodálatba, hogy felfedeztem, miként működik időnként az emlékezet. Azokon az utcákon és tereken, amelyeket a felismerhetetlenségig megváltottak, hirtelen feltűntek azok az épületek – vagy azok maradványai, kapubejáratok, vagy vaskerítések –, amelyekről gyermek- és ifjúkori emlékeim teljesen váratlan részletei néhány pillanatra előkerültek. Még az utcanevek is váratlan meglepetéssel szolgáltak. Egy régi iskolatársam, aki László névre hallgat, gépkocsival kör-

bevitt a városban. Amikor befordultunk az egyik sarkon, gondolkodás nélkül mondtam: „Te itt laktál”. Rámcsodálkozott:

„Nem, soha nem laktam itt. Egyáltalán hogyan jut ilyesmi az eszedbe?”

Magam sem tudtam, mielőtt a következő utcasarkon megláttam az utcanevet: László utca. Soha sem tudtam volna kitalálni mi volt az utca neve, legalábbis nem tudatosan.

A nyelvhasználatban csekély, de néha igen jelentős változást tapasztaltam. A legfeltűnőbb változás a „zsidó” szó használatát illette. Magyarországon, az én időmben, ez illetlen, majd hogy nem trágár kifejezésnek számított, amit zsidók és nem zsidók udvarias párbeszédben gondosan kerültek. Amikor elkerülhetetlenné vált, az „izraelita” szépítő kifejezéssel helyettesítették. Ez aztán 1970-ben eltűnt. (A helyzet talán a 80-as években megint megváltozott, de ez már más történet). Látogatásom idején először hallhattam a korábban csúnya kifejezés szabad használatát mindkét fél részéről. A váltás Izrael hatnapos háborúja idején léphetett fel. A zsidók hirtelen népszerűvé váltak. A legnépszerűbb viccek egyike – amelyekből évekig számtalan keringett Budapesten – a Prágai tavasz utáni néhány évben így hangzott: A csehek az izraelieket azért irigylik, mert szerencséjükre ellenséggel s nem barátokkal vannak körülveve.

A MTA elnökének, Magyarország legkiemelkedőbb idegbiológusának – sugárzóan intelligens, nagyon érzékeny ember – sikerült megtalálnia a legmegfelelőbb kifejezést, amikor bemutatott. Nem nevezett magyarnak, hanem így: „Kartársunk eredetileg Magyarországról származik, nyelvünket épp oly jól beszéli, mint mi”. Tökéletes meghatározás, magam sem kívánhattam különbet.

A Nemzeti Színházban Madách Imre Mózes című színdarabját játszották. Minden magyar iskolás gyermek ismeri Madách nevét. Remekműve *Az ember tragédiája*, Goethe *Faustjának* magyar megfelelője, ám egészen másmilyen. Mózesről kevesen tudnak. A darabot a Nemzeti Színház igazgatója halászta ki, aki maga is színész és régi kommunista volt. Hónapok óta teltház előtt játszották. Különleges kapcsolataim révén sikerült belépőjegyhez jutnom. A zsidók Egyiptomból való kivonulásáról szóló, romantikus-dagályos darab. Egyetlen zsidóképűt sem sikerült a közönség soraiban felfedeznem. A budapesti zsidók soha sem szerették a rossz színházi előadásokat. A magyarok, Mózes és a fáraó párbeszédjét hallgatva, a kis nemzetnek a nagyhatalom elleni harcát vélték jelképesen felismerni, ezzel magyarázható az előadás közönségsikere. A kommunista párt tanításait követően szívesen betiltották volna a darabot, de hogyan lehet egy színdarabot betiltani, amit százötven évvel korábban írt egy nagy magyar klasszikus?

A budapesti színházi élet épp olyan sokoldalú és dinamikus volt, mint mindig. Megnéztem még Szophoklész Oidipusz király előadását. Kiváló színjászó teljesítmény fura mellékizzel, amit először nehezen értettem. A rendező régi iskolatársam volt. Elmondtam néki, hogy tetszett az előadásuk, majd gondolkodás nélkül

hozzá tettem: „Mindent úgy játszunk mintha Sztálinról szólna”.

„Persze” – válaszolta nevetés nélkül – „Mindig úgy színészkedünk, mintha Sztálint jelenítenénk meg.”

Gyanítani kezdtem, hogy a stimuláló kultúrélet nagy feszültségeket rejt és talán azok is hajtják. A szórakoztató felszín mögött erős akarat rejlik, amely ki akarja mondani vagy legalábbis a megengedett határon belül célozgatni arra, amely e társadalom alapjaiba bele volt építve, s amelyet csak részben merészelték vagy tudtak megfogalmazni. Minden megkérdőjelezett és hasadozott volt. A náci időkben kik voltak az együttműködők? Ki a megalkuvó most? Ehhez járult a zsidók örökös kérdése: Mit gondolnak rólunk, szeretnek-e minket? A beilleszkedők a felismerhetetlenségig be akartak olvadni a magyar társadalomba; ugyanazon „déja vu” érzéssel követtem, mint amikor kőlépcsőkön jártam a Rudas-fürdőben ősi törökfürdőben, ahol továbbra is gyermeknek éreztem magam, mintha soha sem éltem volna máshol.

Budavár új impozáns történelmi múzeuma jó betekintést biztosított a kettős város, Buda és Pest fejlődéséről. A soha meg nem szűnő háborúk sorozatáról, ostromokról, különböző nagyhatalmak megszállásairól, vérfürdőkről, forradalmakról, börtönökről, kivégzésekről. Az egyik sarokban ott volt a mi időnk, beleértve a legsötétebb évet is: 1944. Ami számunkra óriási tragédiának tűnik, csak egyetlen piciny szeme egy nagy láncnak. Beláttam, hogy a háború utáni ellenszenvem túlzott és elhamarkodott volt, hisz az ország szülőházam, melynek nyelvét és irodalmát továbbra is szeretem. Megérteni és megbocsátani? Nem, ez halott rokonaimmal és barátaimmal szembeni hűtlenség volna. Minden, ami történt, összetett és megváltozhatatlan történelmi valóság logikus következményeként tűnhet fel, ám ez a meghatározás még senkit sem ment fel a személyes felelősség alól.

Akkor milyen személyi következtetést vonok le? Pontosán azt, amint bemutatásomkor a MTA elnöke ösztönösen elmondott.

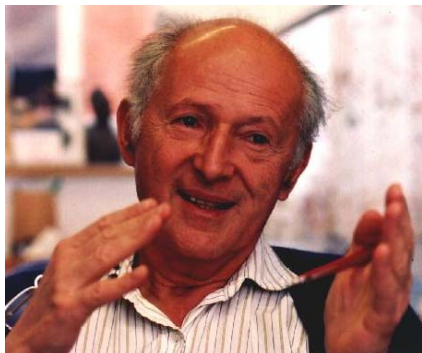
Már első budapesti utam alkalmával, de az utána következők során még inkább, meglepett az a kemény ellentét, amely a lemaradt természettudomány és a színház, a szépirodalom, a zene illetve a művészet között jelentkezett. Az utóbbiak úgy kivirultak Magyarországon, mint kevés más helyen a világon. A természettudományok tisztas kivétellel megrekedtek. Magyarították ezt a rossz gazdasági helyzettel, az elégtelen szervezéssel, a célszerűtlen berendezésekkel és – nagyon halkán – a politikai tényezőkkel. Mindez igaz, ám úgy tűnik nem voltak tudatában annak, ami számomra a legfontosabb: a Habsburg monarchia ideje óta alapjaiban változatlan feudális egyetemi struktúra, ami emlékeztetett első tapasztalatomra az 50-es évek elején, amikor az európai és az amerikai természettudományok közötti különbségeket először tudtam megfigyelni és összehasonlítani. Azóta új vezető nemzedék nőtt fel a nyugat-európai biológia élén, e tudományok doktorandusai szinte kivétel nélkül az Egyesült Államokban jártak továbbképzésen, és átélték ezt

a különbséget. A rendszer megváltoztatása érdekében sokan aztán országukban is megtették a tőlük telhetőt. A nyugat-európai országok legtöbbszörében – ám nem mindenütt – elért dinamikus fejlődés ellenére megmaradt a nehezen mozgatható kelet-európai egyetemek elavult hierarchikus struktúrája. Ennek azonban legtöbbszörben nem voltak tudatában és a tudományos lemaradásokért majdnem kizárólag a külső tényezőket hibáztatták.



**Tiglezán József fotója**

## Amit tudnunk kell Klein Györgyről (Georg Klein)



1925. július 28-án zsidó-magyar családban született Budapesten. Apátlan árvaként hatéves koráig Kárpátalján, Magyarország északkeleti csücskében, az akkori Csehszlovákiához tartozó Mezőkaszonyban nevelkedett. (<http://www.karpatinfo.org.ua>)

Budapestre került iskolába, középiskoláit a Berzsenyi gimnáziumban végezte (<http://berzsenyi.tvnet.hu>), 1943-ban érettségizett és 1944-ben Pécsen, jogi tanulmányokba kezdett. A német megszállás után a zsidó Tanács (azelőtt

Zsidó Hitközség) épületében Kohn Zoltán rabbinak, a Zsidó Tanács tagjának, a segédtitkára. Ekkor mutatja meg neki a főnöke azt a 26 oldalas hiteles ún. Auschwitzi jegyzőkönyv példányt, amelyet 1944 áprilisában – Erwin Steiner és dr. Oskar Neumann – a zsolnai Zsidó Tanács tagjai foglaltak írásba, Walter Rosenberg (alias Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik) – két Auschwitz-Birkenauból szökevény szlovák zsidó kikérdezése után. Két újabb fogoly (Arnold Rosin és Czeslaw Mardowicz), akik 1944 májusában szintén megszöktek, a korábbiakat megerősítették Oskar Krasniansky, a pozsonyi Zsidó centrum tagja előtt, aki jelentését csatolta az előző jegyzőkönyvhöz (valószínűleg ezért emlegetnek „auschwitz-i jegyzőkönyveket“). Így Klein György tudta hová mennek a deportációs vonatok. Októberben a Szálasi-puccs után kényszermunkára vitték, három hét múlva az egész csoportot Békásmegyernél bevagonírozták ismeretlen cél felé. Az auschwitz-i vonalak már el voltak vágva, a zsidókat kényszermunkás vagy megsemmisítő táborokba vitték. A vasútállomásról megszökik, Kardos György névre szóló hamis papírokkal bujdosik, amíg január 10-én, a szovjet csapatok elfoglalják Zuglót. Apai nagyanyját és nagybátyjait Auschwitzban kiirtották.

Orvostudományi tanulmányait Szegeden kezdi el, ahol egy és fél év alatt leteszi vizsgáit és átiratkozik a budapesti Orvostudományi Egyetemre. Onnan 1947-ben, 22 évesen Svédországba érkezik. Diáktársával, a későbbi kutató orvosprofesszor feleségével Fischer Évával 1947-ben Budapesten köt házasságot. 1948-ban Svédországba menekülnek. Stockholmban befejezi tanulmányait, a Karolinska Intézet munkatársa. Az orvostudományok doktorává 1951-ben avatják Stockholmban. 1957-ben a stockholmi Karolinska Intézet tumorbiológia kutatóorvos-professzora. A rákkutatás világhírű tudósa, a Mikrobiológiai és Tumorbiológiai Központ osz-



tályvezetőjeként 1995-ben sikert ér el biológiai kutatásaival, nyugdíjazása után is az intézet munka-csoportvezetője. Ezernyi, főleg a tumorbiológiával foglalkozó szakcikk szerzője vagy társszerzője.

Klein György a nyolcvanas években kezdett szépirodalmi alkotáshoz. Esszéivel érdeklődést keltett előbb Svédországban, majd szerte a világon, végül Magyarországon is.

Klein György 1983-tól az MTA tagja.

Az elmúlt évtizedben többek között Eszéki Erzsébet készített „párhuzamos” könyvet berzsenyista társával, Kardos G. Györggyel s vele. Majd pedig Darvas Béla készített Klein Györggyel nagyinterjút, amelyet az Élet és Tudomány közölt. Klein valamennyi esszéjének magyar fordítására eddig még nem került sor. Ezért hiánypótlói kísérlet a jelen fordítás amely finnül is megjelent. Fontos, hogy Klein valamennyi szépirodalmi írása összegyűjtve kerüljön a magyar olvasó kezébe, mert ezek az esszék összetartoznak, bármi legyen is a tárgyuk, egymásból következnek, mint egy regény fejezetei.

Milyen ember Klein György? Nagyon sokféle. Mindenekelőtt: lényegre törő. Ezt a tudóst és embert csak a lényeges dolgok érdeklik. Nem foglalkozik azzal, hogy mi lesz ebédre, mi a divat, mi mennyibe kerül, kinek mi a beosztása, ki hány éves, ki mit mondott másokról. Esszéiben csakis a fontos dolgokról szól. Az anyáról, az apáról, a szexualitásról, az életről, a szenvedésről, s arról, hogy átélhetjük-e a mások szenvedéseit. Az öröklésről, a munkáról, a tudományról, a költészetéről, a számára fontos emberekről ír. Szilárd Leóról, József Attiláról, Madáchról, arról, hogy milyen az ember, s hogy miért olyan, amilyen. És a halálról. Rákkutatóként sokszor szembesülhetett vele, és valamennyi találkozásukról gondosan beszámol.

Kleint nem érdeklik az unalmas emberek. Ha egy konferenciaszünetében arról traccsolnak, hogy ki milyen beosztásra számíthat az egyetemi hierarchiában, akkor ő elmenekül. Előveszi a diktafonját, és dolgozni kezd, vagy kedves mosolyával olyat kérdez, amitől azonnal megáll a levegő.

Klein György sok fontos dologról írt már. Mert, ha valaki fölkelte az érdeklődését, akkor megkeresi. Nem ír levelet, hanem fölkerelkedik, és betoppan hozzá. Így szállt repülőre egyszer s kopogott be a kanadai professzor szobájába. A professzor neve: Rudolf Vrba. Másként: Walter Rosenberg. Mi már ismerjük, társával megszökött Auschwitzból, s az ottani állapotokat rögzítő jegyzőkönyv azért készült, hogy a magyar zsidóság tragédiáját ezzel megakadályozza. Nem sikerült. Klein elment hozzá, hogy elmondja: ennek a két hős szlovák zsidónak köszönheti az életét.

Szálazó ember. Szálakat sző szerte a világba, a világ legkülönbözőbb pontján élő lelkekhez, s ezeket magához és persze egymáshoz szálazza. Klein György írásai tele vannak találkozásokkal. Maga a műfaj, a betoppanás, Szilárd Leótól való, akit Klein György egyik esszéjében gyönyörűen megírt.

De Klein György mindenekelőtt: tudós. Írásai épp ettől lesznek klasszikus esszék, mert civil szemmel a már-már brutálisan tárgyilagos tudós, szórakoztatóan anekdotázó, érzékeny és költői.

Könyvei a két kultúráról szólnak. Arról, hogy micsoda dolog az, hogy szétváljak, hogy szétválhat a reál és a humán műveltség, hogy miként lehetséges az, hogy a mérnök nem olvas Dantét, Schopenhauert, Thomas Mannt, és József Attilát. És a bölcsezt mit sem ért a kémia, a biológia és az orvostudomány mai, alapvető kérdésvetéseiből.

A Nobel-díjas Kertész Imréhez hasonlóan Klein mindenekelőtt kérdez. Ő többet tud, okosabb és bölcsebb annál, hogy válaszoljon.

Ami ma különösen fontossá teszi Klein Györgyöt és magyar könyveit: az ész sugárzó ereje, diadala. Az éssznek, a gondolkodó, kérdező embernek a kérdései alól nem bújhat ki senki, mindenről, ami a világon van kérdezni kell. A tudós ember egyetlen szentséget ismer: azt, hogy semmi se szent. Hogy minden létezőre rá lehet és rá kell kérdezzen. Minden, ami van megkérdőjelezhető. Azért mert van. Azért, mert minden véget ér. De a halál sem szentség. Biológiai esemény csupán, amely bármikor bekövetkezhet. De csak az, aki tudja, hogy – Klein György szépen leírt balesetéből (A holló pillantása – Korpens blick című könyvéből) vett képpel élve – milyen hártavékony, törekeny jégen járjuk mindennapi utunkat, csak az becsüli meg a pillanatot, ami még megadatik nekünk a feneketlen sötétség felett. Abban a társadalomban, amelyben az észvesztés az általános – igen jól mutatja ezt a jelen fordításban először magyarul magyarul közreadott budapesti zsidóüldözés leírása – nincs nagyobb kincs az okos szónál. Klein György a ráció, az európai reneszánsz, a felvilágosodás, a klasszikus német filozófiai és a polgári, humanista magyar és világirodalom gyermeke. Írása: üdítő, tiszta forrás. S végezetül még valami: már jó évtizede mocskos, gyalázkodó írás jelent meg Klein Györgyről egy szélsőjobboldali magyar sajtóorgánumban. Ez önmagában nem volna szóra érdemes. De a cikkben közölték a tudós házaspár stockholmi címét és telefonszámát is, mintegy jelezve: „Hiába próbáltak elbújni a messze északon, a mieink számon tartanak és bármikor meglelnek, ha eljön a végzet!” Ezért kívánczik ide Klein György egyszeri válasza a gondviselésről – az immár Nobel-díjas Kertész Imre kérdésére: „Az isteni gondviselés az ember legnagyobb és legjellemzőbb vágyálma. Sokan nehezen tudják elviselni a gondolatot, hogy egyedül vagyunk, az egyéni sors iránt teljesen közömbös természetben. De ez mégis így van és csekély megfontolás után nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a mindenki számára egyaránt érvényes természeti törvények jobb otthont biztosítanak, mint a féltékeny, a bosszúálló, a beszámíthatatlan és alapjában véve gonosz isten.” Vagy inkább felebarát? Klein György szerint a természettudomány önmagában etikátlan – szeretné a humanizmussal egyesíteni.

Nagysikerű orvostudományi kutatási eredményeiért 1987-ben elnyerte a Beván-

dorlási Intézet díját majd 1990-ben a norvég Lisl- és Leo Eitinger nagydíját.

Magyarországon 1988-ban Debrecenben, Izrelben 1994-ben Tel Avivban tiszteletbeli doktorrá avatták. Számos nemzetközi szaklap munkatársa, A világ tucatnyi egyetemének és rákkutatási intézményének tiszteletbeli doktora – vendégprofesszora. A Serafimer legmagasabb állami svéd lovagrend birtokosa; 1995-ben a svéd Természet és Kultúra nagydíját, 1996-ban a Kaposi Móric nagydíját kapta. Tagja a Svéd Királyi- a Magyar, a Finn, a Francia, Amerikai, stb. Tudományos Akadémiáknak. 1967-től 1993-ig, negyedszázadon át, tagja a Nobel-díj Ítélobizottságnak; az Európai Tudományos-, Művészeti és Humanitási Akadémia tagja.

1998 óta a stockholmi lidingöi házában él, teljes munkaidőben dolgozik, korát meghazudtoló frissességgel alkot.

Feleségével együtt 1960-ban a Bertha Goldblatt Teplitz és 1979-ben az Erik Fernström nagydíj kitüntetettje.

Mintegy 1300 tudományos mű szerzője illetve társszerzője.

**Békássy N. Albert**

### **Művei:**

-- *i stället för hemland*, emlékiratok, Stockholm, Bonnier, 1984, finnül is megjelent: *Lääkärin löytöretki*, Helsinki, Kirjayhtymä, 1985;

*Ateisten och den heliga staden* (Az ateista és a szent város), Stockholm, Bonnier, 1987 (a cambridgei MIT Pressnél angolul is megjelent);

*Pietä*, Stockholm, Bonnier, 1989. Japánul: Joji Kurain; Katsuhiko Ono yaku, Tokyo, Kinokuniya shoten, 1994;

*Utvägen* (A kiút), Stockholm: Bonnier, 1992, az amhersti Prometheus Booksnál *Live now*, (Élj most) címmel, 1992,

*A tudomány körül*, Gondolat, Budapest 1994; Fordították: Buda Béla, Buda Júlia, Erdei Sára, Hernádi Miklós;

*Den sjunde jävulen* (A hetedik ördög), Stockholm, Bonnier, 1995;

*Korpens blick* (A holló tekintete), 1998;

*A holló pillantása*. Fordította: Schnöller Mária, 2000, Fizikai Szemle (az Akadémia által 1882-ben elindított Matematikai és Természettudományi Értesítő 2000/9);

*Den blinda viljan och det själviska DNA* (A vak akarat és az önző DNS) Fordította: Kúnos László, Rakovszky Zsuzsa, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2001;

*Så jag kan svara döden när den kommer* (Hogy válaszolni tudjak a Halálnak, mikor megérkezik), Bonniers, Stockholm, 2001

## Dr. Békássy Nándor-Albert

A délvidéki Bács-megye szívében, Pacséron született 1942-ben, magyar református lelkészcsaládban, jugoszláv állampolgárrá az 1945-es a határváltoztatással kényszerült. Szüleitől anyanyelve szeretetét és magyar irodalmi és történelmi tudást örökölt. Nemzeti öntudatát szerb elemi iskolázatása ellenére megőrizte. Orvosi oklevelét 1967-ben a horvátországi Fiumében (Rijeka) szerezte, Belgrádban habilitált 1975-ben. 1976-ban családjával együtt Svédországba települt.

Gyermekgyógyász főorvos, a Lundi Egyetemi Kórház csontvelőátültetési egységének szakmai igazgatója, egyetemi oktató. Tucatnyi nemzetközi szakmai tömörülés tagja, egyik alapítója a budapesti Semmelweis

Orvostudományi Egyetem Baráti Társaságának. 1987 óta a nyugat-európai magyar reformátusság egyik világi vezetője, a Johannita lovagrend magyar tagozatának tagja.

Sokoldalúságra törekszik, zeneileg is képzett, zongorázik és orgonál.

Anyanyelvi szinten öt nyelvet ír és olvas. Több száz tudományos dolgozat szerzője, munkáit a különféle nemzetközi orvosi szaklapoknak valamelyik világnyelven írja. Etikai és egyházi jellegű írásai a magyar református sajtóban is olvashatók.

Szépirodalmi kísérleteivel (karcolatok, elbeszélések) a 80-as évek elején jelentkezett a svédországi magyar sajtóban. Az *Ághegy* című skandináviai magyar irodalmi és művészeti lapfolyam szerkesztőbizottságának tagja, a *Magyar Liget* című dél-svédországi magyar családi lap főmunkatársa.

